

О‘ЗБЕК TILIDA ERKIN O‘XSHATISHLARNING AYRIM XUSUSIYATLARI

Latifova Maftuna Yashin qizi
Buxoro davlat pedagogika instituti,
O‘zbek va rus tillari kafedrasi o‘qituvchisi
latifovamaftuna186@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi barqaror va erkin o‘xshatishlar tahlilga tortilgan bo‘lib, ularning o‘ziga xos xususiyatlari, xususan, erkin o‘xshatishlarning badiiy asardagi mavqeyi, erkin o‘xshatishlar yuzaga kelishining lisoniy omillari ochib berilgan hamda badiiy asarlardan olingan misollar bilan keng dalillangan.

Kalit so‘zlar: erkin o‘xshatish, turg‘un o‘xshatish, lisoniy hodisa, nutqiy hodisa, badiiy estetik vazifa, obrazlilik, ifodaviylik.

SOME CHARACTERISTICS OF INDEPENDENT SIMILES IN THE UZBEK LANGUAGE

Latifova Maftuna Yashin kizi
Bukhara State Pedagogical Institute, teacher of the Department of
Uzbek and Russian Languages
latifovamaftuna186@gmail.com

Abstract: In this article, stable and independent similes in the Uzbek language are analyzed, their specific characteristics, in particular, the position of independent similes in the artistic work, the linguistic factors of the occurrence of independent similes are revealed and from the artistic works amply illustrated with examples.

Keywords: independent simile, stable simile, linguistic event, speech event, artistic aesthetic task, imagery, expressiveness.

НЕКОТОРЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ СВОБОДНЫХ СРАВНЕНИЙ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Латифова Мафтуна Яшин кызы
Бухарский государственный педагогический институт,
преподаватель кафедры Узбекский и русский языки
latifovamaftuna186@gmail.com

Аннотация: В данной статье анализируются устойчивые и свободные сравнения в узбекском языке, их специфика, в частности, положение свободных

сравнений в художественном произведении, выявляются лингвистические факторы возникновения самостоятельных сравнений и из художественных произведений. подробно иллюстрировано примерами.

Ключевые слова: свободное сравнение, устойчивое сравнение, языковое событие, речевое событие, художественно-эстетическая задача, образность, выразительность.

O‘zbek tilshunosligida o‘xshatish hodisasi va u bilan bog‘liq masalalar atroflicha o‘rganilgan. Turg‘un o‘xshatishlarning tasviriy vosita sifatida badiiy adabiyotdagi roli, uning lingvistik tabiati tilshunoslik fanida keng tadqiq etilgan. Ma‘lumki, sintaktik birlik sanaladigan ko‘pgina badiiy tasvir vositalari, jumladan, o‘xshatishlar nutq ta‘sirchanligini oshirish, ifodaviylikni ta‘minlash maqsadida qo‘llanadi [1;2;3;6]. Badiiy tasvir vositalaridan asosiysi bo‘lgan o‘xshatishlarning matndagi ahamiyati o‘ta baland. Fanda o‘xshatishning yuzaga kelishi, uni paydo qiluvchi vositalar, mazkur hodisaning nazariy asoslari, o‘xshatishlarning yondosh hodisalarga munosabati maxsus o‘rganilgan, qolaversa, prof. N.Mahmudov hamda D.Xudoyberganovlar tomonidan ”O‘zbek tili o‘xshatishlarining izohli lug‘ati” ning yuzaga kelishi bu boradagi ishlar davomiyligini belgilaydi[2].

Professor S.Karimov o‘xshatishlar qo‘llanishi, bu boradagi nazariy qarashlar va bir-birini rad etuvchi va to‘diruvchi fikrlarni tahlil qila turib shunday yozadi: “So‘zlashuv jarayonida o‘xshatish hikoya qilayotgan narsa va hodisaning kengroq ko‘lamdagi obrazini chizishga xizmat qiladi. Badiiy adabiyotda esa uning vazifasi ancha mas‘uliyatliroq. U badiiy adabiyotda obrazlilikni yuzaga keltiruvchi, ijodkor maqsadini, niyatini to‘laroq ifodalovchi vosita sifatida emotsionallikni yuzaga keltiruvchi badiiy usul sifatida xizmat qiladi.”[1,101]. Unda, uning tuzilmasida to‘rt unsur nazarda tutiladi: 1) o‘xshatish subyekti; 2) o‘xshatish etaloni; 3) o‘xshatish asosi; 4) o‘xshatish vositasi. Masalan: ”Karimaxon guldek qiz” gapida Karimaxon – o‘xshatish subyekti, gul – o‘xshatish etaloni, qiz – o‘xshatish asosi, -dek esa o‘xshatishning vositasi. Ba’zi manbalarda ”o‘xshatish maqsadi” haqida ham so‘z boradi [7,153].

Tilshunoslikda, odatda, qiyosning ikki turi farqlanadi, bunda qiyoslashning maqsadidan kelib chiqiladi. Agar ikki predmet yoki tushuncha ular o‘rtasidagi farqni ko‘rsatish maqsadida qiyoslangan bo‘lsa, sof qiyosiy konstruksiya shakllanadi (masalan, yer toshdan qattiq), qiyoslash o‘xshatish maqsadini ko‘zda tutganda esa o‘xshatish konstruksiyasi shakllanadi (masalan, yer toshday qattiq). Aytish joizki, sof qiyosga qaraganda o‘xshatishlar nutqda sezilarli darajada katta badiiy-uslubiy va lingvopoetik imkoniyatlarga ega[3,160-161].

Professor N. Mahmudov o‘zbek tilidagi o‘xshatishlarni to‘rt turga ajratadi va ularni o‘xshatish subyekti, o‘xshatish etaloni, o‘xshatish asosi va o‘xshatishning

shakliy ko'rsatkichi deb nomlaydi. "...o'xshatishlar o'ziga xos obrazli tafakkur tarzining mahsuli sifatida yuzaga keladi. Shuning uchun ham ular nutqda hamisha badiiy-estetik qimmatga molik bo'ladi, nutqning emotsional-ekspressivligi, ifodaliligi, ta'sirchanligini ta'minlashga xizmat qiladi. O'xshatishlarning ikki turi, ya'ni:

- 1) individual-muallif o'xshatishlari yoki erkin o'xshatishlar;
- 2) umumxalq yoki turg'un (doimiy) o'xshatishlar farqlanadi" [2,5].

Erkin o'xshatishlar yozuvchining mahoratini namoyon etuvchi vositalardan biri sifatida badiiy nutqda alohida o'rin tutadi. Yozuvchi o'zining badiiy tasvir maqsadiga muvofiq ravishda xilma-xil original o'xshatishlar ham yaratadi, bu o'xshatishlar kutilmaganligi, emotsionalliligi bilan o'quvchini rom etadi, muayyan ruhiy yoki jismoniy holat yoki predmetlarni o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol gavdalantiradi. Masalan: *Qabriston jimjit. Faqat yo'lakning ikki chetida saftortgan mirzateraklar qabr ustiga bosh eggan farzandlardek onaga orom tilab alla aytadi.* (O'. Hoshimov "Dunyoning ishlari") Bu gapdagi o'xshatish konstruksiyasi erkin o'xshatish bo'lib, yozuvchi yo'l chetidagi mirzateraklarni onasining qabriga bosh egib turgan farzandlarga o'xshatishi bilan qabriston manzarasini o'quvchi ko'z o'ngida yaqqol gavdalantira olgan. Yoki yana bir misolni kuzatamiz: *Miryoqib ikki kishining pichirlashib gaplashganini eshitdi, yuragi objuvoz likopiday ura boshladi.* (Cho'lpon "Kecha va kunduz") Ko'rinadiki, erkin o'xshatishlar individual nutq birligi – nutqiy hosiloa bo'lib, muallif nutqi neologizmi sifatida baholanishiga asos bo'la oladi. N.Mahmudov erkin va turg'un o'xshatishlarni o'zaro qiyoslab, turgun o'xshatish haqida shunday yozadi: "Turg'un o'xshatishlarda o'xshatish etalonida ifodalangan obraz barqarorlashgan bo'ladi, bunday o'xshatishlar, garchi muayyan shaxs yoki ijodkor tomonidan qo'llangan bo'lsa-da, vaqtlar o'tishi bilan til jamoasiga urfga kirib, doimiy ifodalar sifatida turg'unlashgan, umumxalq tilidan joy olib ulgurgan bo'ladi. Bunday o'xshatishlar xuddi tildagi tayyor frazeologik birliklar kabi nutqqa olib kiriladi"[4,88]. Ko'rinadiki, har qanday turg'un, barqaror o'xshatish dastlabki bosqichda nutqiy hosila bo'ladi. Qo'llanish doirasining kengayishi evaziga lug'aviylashadi, lug'atlar tarkibidan o'rin ola boradi.

Erkin o'xshatishlar ijodiy ifodalar bo'lib, ular adabiyotda va kundalik nutqda shaxsiy va original obrazlar yaratish uchun ishlatiladi. Shu bilan birga, mazkur hodisada emotsionallik turg'un o'xshatishga qaraganda yuqori bo'ladi. Masalan: *Sofining tani shu tobda Arabiston tog'larining saratondagi toshlariday qizib yonardi.* (Cho'lpon "Kecha va kunduz") Yana bir dalil ahamiyatliki, o'ta emotsional nutqiy o'xshatishlarga qaraganda nisbatan oddiyroq, jo'nroq erkin o'xshatish ko'rinishlarining ommalashishi (lisoniylashishi) jadalroq kechadi. Chunki ular xalqchil hisoblanadi.

Erkin o'xshatishlarni ijodkorlar o'z badiiy asarlarini yanada obrazli va ifodali qilishlari maqsadida qo'llaniladi. Erkin o'xshatishlarni o'rganish bilan muallifning

dunyoqarashi, yuksak saviyasini ham kuzatishimizga keng sharoit yaraladi. Ular nutqda yangilik yaratish, she'riy tilda esa tuyg'ular va kechinmalarni chuqurroq va rang-barang ifodalashda qo'l keladi. Erkin o'xshatishlarning yuqori emotsionalligi quyidagilar bilan bog'liq:

1. Yaratilgan tasvir orginalligi: Erkin o'xshatishlar orqali yaratilgan tasvir tinglovchi yoki o'quvchining tasavvurida aniq va ta'sirchan chiziladi. Bu tasvir nutqning konteksti, mazmuni yoki muallifning niyati bilan bog'liq bo'lib, odatda, murakkab va ko'p qirrali bo'ladi. Masalan: M.: *Bu nima qiyomat!!! – deb shovqin solishi ikkala yosh qizni chaqmoq tekkan daraxtday turgan joylarida qotirib qo'ydi.* (Cho'lpon “Kecha va kunduz”)

2. Qo'llash doirasi cheklanganligi: Erkin o'xshatishlarning ma'nolari aniq bir madaniy yoki lingvistik doirada tushunarli bo'ladi va ko'pincha shu tilda so'zlashuvchilarga xoslana boradi. *Gul rangli ko'z yoshlari va sarg'aygan yuzlari ajib go'zal bo'ladilar, xuddi zar yurgizilgan yoqut kabi go'zal bo'ladilar.* (Cho'lpon “Kecha va kunduz”)

3. Assotsiativ bog'lanishlilik: Erkin o'xshatishlarda asosiy rol assotsiativ bog'lanishlarga beriladi; mutlaqo boshqa sohalarga oid tushunchalar o'rtasidagi aloqalar yangi, original ma'nolarni yaratishga xizmat qiladi. Masalan: *Nega bu yerda tegirmonchining ishsiz qolgan eshagidek junjayib o'turibsan.* (A.Qodiriy “O'tkan kunlar”)

4. Emotsional yuklam olganlik: O'xshatishlar foydalanuvchining hissiyotlarini uyg'otishga qaratilgan bo'lib, ular orqali muallif tomonidan maqsad qilingan emotiv reaksiyalarni keltirib chiqaradi. Masalan: *Otabek dadasining kinoyasiga tushunib qip-qizil lovlagidek bo'ldi.* (A.Qodiriy “O'tkan kunlar”)

5. Kontekstual muvofiqlilik: Erkin o'xshatishlar o'z mazmunini kontekstdan oladi. Ular bir mavzuni, voqeani yoki kechinmani ifodalashda noyob uslub yaratadi va shu orqali muayyan kontekstga to'la mos keladi. Masalan: *Bechora onam! O'sha iztirobli afsonani aytayotganingdan inidan mo'ralagan qaldirg'och bolasidek ko'rpadan bosh chiqarib yotgan besh bolang bir-biri bilan inoq bo'lishini shunchalik xohlaganmiding!* (O'. Hoshimov “Dunyoning ishlari”)

6. Ijodiy imkoniyatlilik: Yozuvchi va shoirlar tomonidan ixtiro qilingan erkin o'xshatishlar yordamida tilning ifodaviy va obrazli imkoniyatlari kengayadi, bu esa nutqqa yanada jozibalilik, ta'sirchanlik baxsh etadi. Masalan: *Yirik-yirik yulduzlar bilan to'lgan osmonga tillaqoshdek ingichka oy suzib chiqardi.* (O'. Hoshimov “Dunyoning ishlari”)

Erkin o'xshatishlar ijodiy nutqda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ulardan O'ziga xos tushuncha va his-tuyg'ularni ifoda etish, o'quvchi qalibi, shuuriga ta'sir etish, ifodaviylik, obrazlilikni ta'minlash uchun xizmat qiladi. Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mukinki, o'xshatishlar har bir xalq tili, madaniyati, ma'naviyatining

ifodachisidir. Erkin o'xshatishlar ma'lum ijodkor tomonidan yaratiladi, davr sinovidan o'tib, umumxalq tili sirasidan o'rin ola boradi, bunda u turg'unlashib, an'anaviy o'xshatishga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Каримов С.Зулфия асарлари лингвостилистикаси.Монография.–Самарқанд, 2006.
2. Маҳмудов Н., Худойберганава Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. –Т.: Маънавият, 2013.
3. Mahmudov N. O'xshatishlarning til va nutqdagi o'rni / Til tilsimi tadqiqi. –Т.: Mumtoz so'z, 2017.
4. Mahmudov N. va b. Ona tili 11-sinf o'quvchilari uchun darslik. –Т., 2018.
5. Мукаррамов М. Ўзбек тилида ўхшатишлар. –Т., 1975.
6. Laylo, J. R. (2024). NAVOIY ASARLARIDAGI OZIYQ-OVQAT VA O'SIMLIK LARINING LINGVOMADANIY TADQIQI. News of UzMU journal, 1(1.3), 299-302.
7. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. –Т.: Фан, 1977.
8. Ёқуббекова М. Ўзбек халқ кўшиқларида ўхшатиш. –Т.: Фан, 2005.
9. M.Latifova **O'ZBEK TILIDA QO'SHMA SO'ZLAR TADQIQI (RAVISH SO 'Z TURKUMIGA OID QO 'SHMA SO 'ZLAR MISOLIDA)** //Science and innovation in the education system. –2023. –Т. 2. –No. 5. – <http://econferences.ru/index.php/tafps/article/view/11411>
10. Jo'rayeva, L. (2024). ALISHER NAVOIY ASARLARIDAGI KIYIM NOMLARINING LINGVOPOETIK VA LINGVOKULTROLOGIK TADQIQI. Development of pedagogical technologies in modern sciences, 3(3), 124-127.
11. Jiyanqulovna, J. R. L. (2022). TIL, MILLAT VA MADANIYAT MUNOSABATI. THE THEORY OF RECENT SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY, 1(4), 39-43.
12. Sayyora, L. (2024). Image of the Ambassador in the Creation of Jora Fazil. Journal of Intellectual Property and Human Rights, 3(4), 131-135.
13. Sayyora, L. (2024). DAVLAT SIYOSATI HAMDA JAMIYAT HAYOTIDA AYOLLARNING ORNI (YOZUVCHI JORA FOZILNING "AYRILIQ OSTONASI" ROMANI ASOSIDA). Science and innovation in the education system, 3(5), 173-176.
14. Avazova N., Jalilova O. ULUG'BEK HAMDAMNING "OTA" ROMANIDAGI AYRIM OBRAZLAR TAVSIFI //Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences. – 2024. – Т. 3. – №. 1. – С. 20-24.